

Piotr Skarga jako historyk-polemista

(Dawid Szymczak, *Historia jako narzędzie polemiki w piśmiennictwie Piotra Skargi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, ss. 389, 1 nlb., „Analecta Literackie i Językowe”, tom XV)

Jan Okoń*

DOI 10.24425/rl.2022.140962

ruch literacki • R. LXIII • 2022 • Z. 1 (370) PL

PL ISSN 0035-9602

Ważna to książka i powinna też trafić na stałe do świadomości polonistycznej, przynajmniej tej, która związana jest z piśmiennictwem pierwszej Rzeczypospolitej. Piotr Skarga jest bowiem pisarzem zbyt ważnym i tak mocno związanym z życiem narodu, że jego słowa również dzisiaj pozostają aktualne. Książka zaś wprowadza i z pożytkiem rozszerza nowe spojrzenie na jego pisarstwo, odsłaniając aspekty pomijane dotąd w badaniach. Główny trzon książki powstał jeszcze przed r. 2014, jako podstawa doktoratu¹ – od tamtego czasu autor rozwinął pierwotne przemyślenia, jak też zaktualizował stan badań (który tymczasem podążył w podobnym kierunku, podejmując coraz wyraźniej problemy interdyscyplinarne, w tym metodologię nauk).

Temat główny książki jest ambitny i ważny z punktu widzenia wielu różnych dyscyplin badawczych, nie tylko bowiem historii literatury czy w ogóle: nauki o literaturze (w grę wchodzi elementy teorii literatury i metodologia), ale też dziejów idei i doktryn religijnych, a przede wszystkim historii: historii jako nauki, z metodologią badań oraz edukacją historii na przestrzeni wieków. Jako spojrzenie tak wyraźnie wieloaspektowe,

* Jan Okoń – prof. dr hab., Kraków. ORCID: 0000-0003-4874-5426

¹ Zob. Notę o autorze (s. 389).

wnosi książka istotny wkład do poznania wciąż nie odkrytej w pełni działalności polityczno-społecznej oraz twórczości pisarskiej Piotra Skargi – kaznodziei królewskiego i zarazem jednego z największych twórców polskiej literatury. Zakresem swojej refleksji objął bowiem autor nie tylko największe i najczęściej poddawane badaniom dzieła Skargi (tu zwłaszcza *Kazania sejmowe*, ostatnio również *Żywoty świętych*), lecz przede wszystkim – mniej znane, a nawet zapoznavane przez badaczy dzieła polemiczne, związane z jego działalnością publiczną w okresie tak ważnym (wręcz przełomowym) naszych dziejów, jak 2. połowa XVI i początek XVII w., okres najbardziej zażartych, ale i owocnych myślowo polemik religijnych, w toku których formowały się doktryny Kościołów reformowanych czy nawet prawosławia, a zarazem kształtowały się zasady tolerancji i jedności Kościoła. Przypominając to, możemy tym bardziej podkreślić trafność wyboru tematu, jak też jego doniosłość i aktualność badawczą.

Motywy przewodnim wywodów jest oczywiście tytułowa „historia”. Materiałowo obejmuje tu książka zarówno obszerny zasób źródeł, jak też opracowania teoretyczne z zakresu doktryn historycznych (zwłaszcza prac angielskich i amerykańskich, ale również polskich, od najstarszych do najnowszych), na podstawie których wykreował autor własną wizję, wyabstrahowaną jednak ostatecznie z tekstowych konkretów Skargi. Zwraca uwagę, że punktem wyjścia całościowej koncepcji pracy stały się, przedstawione już we Wstępie, własne obserwacje autora, ale też wnioski wyprowadzone z wcześniejszych badań nad Skargą, mianowicie nad ewolucją jego polemik z prawosławiem, związanych z przygotowaniem do zawarcia unii brzeskiej z 1596 r. Odkryciem własnym Szymczaka stało się natomiast stwierdzenie różnych rodzajów obecności historii w pismach jezuickiego kaznodziei: od zapisu wydarzeń, jako uczestnika i świadka (w *Synodzie brzeskim*), poprzez elementy krytyki źródłowej (w dziełku *O jedności Kościoła Bożego*), aż do próby refleksji porównawczej pomiędzy myślą antyczną a światem chrześcijańskim. Obserwację i wyprowadzenie naukowych wniosków, uogólnionych następnie na całość spuścizny Skargi, uznać należy za niezwykle cenny i nowatorski walor książki, jako wyraz zarówno samodzielności podjętych przez autora działań, jak też ich prawdziwie naukowego charakteru.

Sprostą Szymczak zarazem podstawowemu wyzwaniu w zakresie metodologii – chcąc bowiem uporać się już choćby najzwyczajniej czytelniczo ze spuścizną Skargi, musiał równolegle pokonywać trudności związane z rozpoznaniem funkcjonowania i praktyki historiografii jezuickiej. Rozwinął tutaj problem poprzez ukazanie całościowego tła dla niej, w postaci pojmowania historii i historiografii jako wiedzy i nauki, a w perspektywie jej rozwoju na przestrzeni wieków. W książce znalazła się stąd osobna część metodologiczna, z podziałem pojęcia historii na podmiotowe (*res gestae*) i przedmiotowe (historiografia) oraz na związane z tym wywody metahistoriograficzne. Znalazły się tu dalej sumarycznie zebrane informacje o głów-

nych etapach i kierunkach rozwoju myśli historycznej, funkcjach historii i jej źródłach, jej miejscu i roli w kulturze Polski, edukacji historycznej i wreszcie o historii jako czynniku współtworzącym świadomość narodową. Cała ta część informacyjno-metodyczna (obszerny rozdz. I, s. 21–66) jest wyrazem badawczego zacięcia i bezkompromisowej postawy autora. Pisarstwo polemiczne Skargi w kolejnych rozdziałach ukazane zostało w sposób merytorycznie dojrzały, na w pełni wiarygodnej bazie źródłowej i uznanej metodologii.

Niewątpliwym dopełnieniem mogłaby się tu stać konfrontacja z młodszym o dwa pokolenia od Skargi Maciejem Kazimierzem Sarbiewskim, doktorem teologii, a później również kaznodzieją królewskim. On to, jako zbieracz rzymskich starożytności i następnie swego rodzaju historiozof, w zbiorze *Dii gentium* (*Bogowie pogan*) zinterpretował pogańską (głównie grecką) mitologię na wzór chrześcijański, a jako teoretyk poezji zestawiał ją (poezję) i definiował w opozycji właśnie do historii. Konfrontacja dwu tak różnych twórców otwierałaby spojrzenie na okres po-Skargowski i nową, nadchodzącą sytuację społeczną, religijną, a także naukową w Polsce i w Europie (gdzie akurat miał miejsce – zwłaszcza we Francji – dynamiczny rozwój badań historycznych). Uwaga ta zresztą dowodzi, jak łatwo książka stać się może całkiem naturalną inspiracją do dalszych badań, a odnieść to można niekoniecznie do pism samego Skargi (spośród których zwłaszcza *Roczne dzieje kościelne* pozostały zasadnie w książce na uboczu, jako jego dzieło przekładowe, a zatem funkcjonujące poza założonym metodologicznie kręgiem twórczości oryginalnej).

Na podniesiony tu, jako rzecz godną uznania, szeroki zakres zainteresowań Szymczaka i związane z tym jego nowe spojrzenie na dzieło pisarskie Skargi złożyły się w istotnej mierze opracowania z kręgu historii i historiografii. Obejmują one wspomniane już wyżej zakresy: pojęcie i koncepcję historii, teorię wiedzy historycznej, metodologię historiografii, sprawy narracji historycznej i pojęcie świadomości historycznej, jak też cały szereg szczegółowych problemów i haseł, analizowanych i dyskutowanych w gronie historyków na przestrzeni zwłaszcza kilku ostatnich dziesięcioleci, wspominają o publikacjach z wieku XX czy nawet XIX (jak choćby przytoczony przy okazji hermeneutyki protestanckiej Samuel Davidson²) – od współtwórcy szkoły syntezy historycznej (tzw. szkoły *Annales*), Marca Blocha i jego *Pochwały historii* (wyd. polskie 1960³), poprzez metodologiczne studia

2 S. Davidson, *A History of Biblical Interpretation. From the Earliest of the Fathers to the Reformation*, Edinburgh 1843.

3 M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, przeł. W. Jedlicka, przejrzał i przedmową opatrzył W. Kula, Warszawa 1960; 1962 (w książce cytowane kolejne wydanie: toż, jak wyżej – przekład uzupełnił, zredagował i wprowadzeniem poprzedził H. Łaszkiewicz, Kęty 2009).

Jerzego Topolskiego⁴, do czasowo ostatnich w tym względzie historio-graficznych rozpraw Andrzeja Feliksa Grabskiego⁵ oraz Krzysztofa Pomiana, filozofa i historyka kultury, profesora paryskiej Ecole du Louvre⁶. Sięga również autor po nowsze prace zachodnie z zakresu doktryn historycznych, w tym badaczy angielskich i amerykańskich, do prac Ireny Backus, Anthony'ego Graftona, a nawet znanego promotora duchowości, Scotta Hahna itd.⁷ Uwzględnia zasłużonych badaczy z Gdańska: Lecha Mokrzeckiego i Kazimierza Puchowskiego⁸, a wreszcie wprowadza autorów z kręgu Lublina i Warszawy: Antoniego Krawczyka i Jana Dziegielewskiego⁹.

Lista publikacji z omawianych zakresów jest zresztą znacznie obszerniejsza (pełna bibliografia liczy ponad 20 stron!), szczególnie jednak wymienionym tu autorom zawdzięcza Szymczak nowe spojrzenie na historię jako zagadnienie odrębne i samodzielne, istniejące poza retoryką i teologią, jak też sformułowanie założeń badawczych, które pozwoliły spojrzeć na Skargę jako twórcę świadomie kształtującego w swej praktyce pisarskiej materię historyczną, w zależności od celów związanych z aktualnymi potrzebami, w oparciu zaś o tradycyjną zasadę *auctoritas*, jak też o typologiczną (figuralną) oraz pragmatyczną funkcję historii. Spojrzenie takie, nowe w odniesieniu do dzieł Skargi, a sprawdzone wstępnie na wąskim przykładzie polemik z prawosławiem, rozciągnął następnie Szymczak na ogół pism kaznodziei i dał w rezultacie ową wspomnianą wyżej nowatorską propozycję badawczą, która ukazuje dzieło pisarskie Skargi w sposób metodologicznie nowoczesny i wykraczający swoim zakresem poza dotychczasowy stan badań.

4 M.in. J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968; 1973; 1984 (autor korzysta z ostatniego, najnowszego wydania); tenże, *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań 1983.

5 A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, wprowadzenie R. Stobiecki, Poznań 2003; 2006 (wydanie przywołane w książce); 2011; tenże, *Historia historiografii polskiej*, Poznań 2003.

6 M.in. K. Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*, Warszawa 1992; 2010 (cyt. w książce).

7 I. Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Leiden 2003; A. Grafton, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge 2007; S. Hahn, *Letter and Spirit: From Written Text to Living Word in the Liturgy*, New York 2005.

8 L. Mokrzecki, *Tradycje nauczania historii do końca XVI wieku. Wybrane kraje i problemy*, Gdańsk 1992; K. Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk 1999.

9 A. Krawczyk, *Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w.*, Lublin 1994 (rozprawa habilitacyjna); J. Dziegielewski, *Dzieło dziejopisarskie przedmiotem debaty sejmów w czasie trzeciego bezkrólewia*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, R. 9, 2015.

Kompozycyjnie logiczny i dobrze przemyślany pod kątem tematu jest podstawowy trzon rozprawy Szymczaka. Poza obszernym Wstępem, obejmującym założenia pracy i krytycznie pogłębiony przegląd badań (s. 7–20), oraz konstruktywnymi, a dopełniającymi całość wywodu Uwagami końcowymi (s. 341–344), składa się monografia z sześciu rozdziałów ściśle merytorycznych. Całościowo tok wywodu, jaki się w nich rozwija, prowadzi od historii jako rodzaju wiedzy i jej pojmowania w czasach Piotra Skargi (rozdz. I, s. 21–65), poprzez szczegółowe analizy historycznego „dyskursu” Skargi, kolejno: w polemikach z reformacją (rozdz. II, s. 67–146) i z prawosławiem (rozdz. III, s. 147–186), w pismach kaznodziejskich (rozdz. IV, s. 187–269) oraz w doraźnie wybranych pozycjach spośród ogółu *Żywotów świętych* (rozdz. V, s. 271–300), aż do skupienia się na retorycznych aspektach narracji historycznej (rozdz. VI, s. 301–340).

W pierwszym z wymienionych rozdziałów należy odnotować pełne rozeznanie autora w zakresie upowszechniania się w ówczesnym świecie wiedzy historycznej, od starożytności do czasów Skargi. Uwagę przyciąga zwłaszcza trafnie przypomniany (za Kazimierzem Puchowskim i jego *Edukacją historyczną w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej*) fakt, że nowe ujęcie historii i zażarte spory w tym zakresie zainicjowała sama reformacja, wykorzystując ją jako narzędzie polemiki i walki z Kościołem (Filip Melanchton i protestanckie *Centurie Magdeburgienses*, s. 52–53¹⁰). Rzuca to nowe światło na poczynania w tym względzie również Skargi, który podjął wyzwanie i zgodnie z praktyką humanizmu powrócił również do źródeł i na drodze analizy filologicznej (znana z antyku *lectio*) wypracował własną wizję historii, jako kontrpropozycję ideową i religijną wobec swoich oponentów, górując nad nimi nie tylko wykładnią, ale też erudycją. Na gruncie faktów historycznych, a przy użyciu narzędzi retorycznych zdołał on podjąć dyskusję, która w swoich konsekwencjach praktycznych wkraczała na różne płaszczyzny życia publicznego Polski.

Z historycznoliterackiego punktu widzenia zwraca szczególną uwagę najmniej objętościowo pojemny rozdz. V (s. 271–300). Poświęcił go Szymczak *Żywotom świętym*, a ściślej wybranym w nich biografiom – jak je określa – „oryginalnym” (51 żywotów, zob. s. 273), spisany samodzielnie przez Skargę na podstawie ksiąg Starego i Nowego Testamentu, a poddanym głębszemu oglądowi (w ślad za porównawczą monografią *Od Suriusa do Skargi* włoskiego polonisty Andrei Ceccherellego z r. 2003¹¹, oraz

¹⁰ Warto było jednak choćby wspomnieć, nawet w kontekście głównego tematu książki, o Melanchtonie jako wydawcy mów Cicerona oraz komedii Terencjusza (tu edycja we Frankfurcie nad Odrą 1557, znana z biblioteki krakowskich kamedułów).

¹¹ A. Ceccherelli, *Od Suriusa do Skargi. Studium porównawcze o „Żywotach świętych”*, przeł. M. Niewójt, Izabelin 2003.

książkami Anny Kapuścińskiej i Katarzyny Kiskowiak o *Żywotach świętych*, z r. 2008¹²). Autor interesująco dowodzi ich formalnej historyczności i skupia uwagę na aspektach fabularnych oraz strukturze tekstów.

Cenny i nowy jest też ostatni, dość obszerny rozdz. VI (s. 301–340), poświęcony elementom retoryki w historycznych dyskursach Skargi, a ściślej trzem kręgom antycznej sztuki wymowy: *inventio*, *dispositio* i *elocutio*. Zebrał tu autor w osobną całość obserwacje zawarte w rozdziałach analitycznych i dopełnił próbą całościowego spojrzenia od tej strony na dzieło Skargi. Podjęty temat to zresztą w gruncie rzeczy osobny problem i pozostał on do dalszego rozwinięcia, przedstawione zaś już teraz obserwacje są jak najbardziej potrzebne i składają się na ogólną wartość książki, gdyż należą do spraw ledwie wzmiankowanych dotąd w badaniach, a tym bardziej otwierają pole do dalszych prac nad gatunkami i strukturą wypowiedzi publicystycznych kaznodziei królewskiego.

Obszerna i wypracowana naukowo książka, przy specyficznie naukowym i „suchym” raczej stylu autora, nie jest może łatwa w odbiorze, bez wątpienia warta jest jednak czytelniczego trudu, gdyż przynosi nowe propozycje i cenne ustalenia badawcze, daje też świeże, twórcze spojrzenie na dorobek pisarski Piotra Skargi i wprowadza do niego nowoczesną metodologię badawczą. Może się też stać w pełni owocną inspiracją do podjęcia analogicznych prac, niekoniecznie zresztą ograniczonych jedynie do Skargi.

12 A. Kapuścińska, *„Żywoty świętych” Piotra Skargi. Hagiografia – parenetyka – duchowość*, Szczecin 2008; K. Kiskowiak, *W kręgu topiki hagiograficznej. „Żywoty świętych” Piotra Skargi*, Kraków 2008.